

POMPEU FABRA, MESTRE DE TRADUCTORS

LÍDIA ANOLL
UNIVERSITAT DE BARCELONA

En el congrés sobre teatre i traducció que tingué lloc a Salamanca el 1993 vaig presentar la relació del material aconseguit que constituïa la base d'un treball de recerca que havia endagat sobre les traduccions espanyoles del teatre simbolista en llengua francesa. En aquella relació figuraven, entre d'altres, dues obres de Maeterlinck traduïdes per en Pompeu Fabra. Fou arran d'aquell congrés que sorgí el compromís de continuar la recerca sobre les traduccions que el gran mestre de la llengua catalana havia dut a terme. El que d'acord amb aquesta primera iniciativa s'hauria hagut d'intitular *Pompeu Fabra, traductor de Maeterlinck*, o potser *traductor de teatre* ha esdevingut: *Pompeu Fabra, mestre de traductors*. Crec que el que llegiré tot seguit, ho justificarà plenament.¹

El nombre i les característiques de les obres traduïdes em feien sospitar que la tasca de traductor de Pompeu Fabra havia de respondre més aviat a l'entusiasme per uns autors, per un corrent o, com havia constatat en el meu treball de tesis doctoral en tractar dels traductors de l'obra de Balzac a Catalunya,² a un exercici de llengua encaminat a mostrar les possibilitats i bellesa d'una parla, a fer de la traducció un exercici estilístic. Dit en poques paraules, que Fabra no s'havia dedicat a la traducció per ofici, per guanyar-s'hi la vida. Josep Miracle ens ho va aclarir del tot quan, parlant de la vinculació de Fabra amb el grup de *L'Avenç* diu:

Hi havia dues circumstàncies, al marge de l'amistat i de la coincidència en uns mateixos ideals: d'una banda, la dèria de Massó i Torrents per la bibliografia estrangera obria davant Pompeu Fabra el panorama de la literatura europea en una varietat, sobretot de llengües, que era una temptació per a un home com ell, no sols coneixedor del castellà, del francès, de l'anglès, de l'italià i de l'alemany, sinó fins i tot coinventor de dues llengües purament imaginàries.³

L'altra circumstància, pariona a l'anterior, estava inclosa en la fal·lera de Casas Carbó de fullejar revistes europees de lingüística que Pompeu Fabra, no ja per curiositat, sinó per esperit vocacional, literalment «devorava» (Miracle 1986: 153).

1. Abans d'entrar en matèria voldria agrair a en Pere Marcet, que treballa en l'àmbit de la recerca bibliogràfica de fa molt temps, la seva generositat en liurar-me la informació bibliogràfica que posseïa al respecte per tal de completar la meua, si s'esqueia. També per aconsellar-me la lectura de les *Converses filològiques* i de la *Gramàtica catalana*.

2. Lídia Anoll, *Balzac en España. Repertorio bibliográfico de las traducciones españolas de la obra de Honoré de Balzac*, Universitat de Barcelona, Facultat de Filologia, 1979 (inèdita).

3. Es tracta -Miracle ho explica més d'un cop- d'unes llengües que ell i el seu company Arregui havien creat a fi de donar major versemblança de realitat a dos exèrcits de soldats de plom que havien fet les seves delícies d'adolescents.

El mateix Miracle constata que aquestes traduccions pertanyen -cosa que ja vam poder veure nosaltres mateixos- a una època molt concreta: «D'aquest període flamejant de l'Avenç data una nova i fugaç activitat de Pompeu Fabra: la de traductor» (Miracle 1968: 41). Aquest període «flamejant» respon a la segona etapa impresa de *L'Avenç* que s'inicià el gener de 1889 i va durar fins al desembre de 1893. Observem que coincideix amb l'etapa fulgurant, per emprar termes del mateix camp semàntic, del Simbolisme a França, moviment elitista, certament, que fascinà els modernistes de casa nostra. No és estrany, doncs, que en el reduït repertori de traduccions fabrià hi trobem dues peces de Maeterlinck: *La intrusa* i *Interior*.⁴

Deiem en el nostre treball sobre les traduccions que no tan sols es tractava d'unes relacions literàries, és a dir d'uns homes fascinats per unes obres, sinó que hi havia quelcom que anava més lluny que això: un contacte humà que unes afinitats de sensibilitat havien fet possible i mantingut de manera singular. Recordem que *L'intrusa* [sic] va precedida d'una carta del propi Maeterlinck on fa palesa la seva gratitud a en Pompeu Fabra, pel fet de voler traduir aquesta obra. Representada a Sitges el 10 de setembre de 1893, el mateix any de la seva traducció,⁵ arran de la Segona Festa Modernista, va obtenir un èxit extraordinari, igual com passà més tard amb l'escenificació d'*Interior*, el 1900, pel «Teatre Íntim d'Adrià Gual».⁶ També forma part del seu repertori una peça d'Ibsen, en col·laboració amb Joaquim Casas Carbó: *Els espectres*, i segons Miracle, i hagué una traducció de Poe, *Ulalume*, que restà inèdita i «que sembla ser que s'ha ben perdut». Aquestes dues traduccions no les recollia el meu repertori, la darrera perquè a part no haver-ne tingut notícia no s'edità mai, i *Els espectres* per tractar-se d'una peça que no entrava en el meu corpus, ja que no fou escrita en francès. Com es de suposar m'havia preguntat si Fabra coneixia la llengua d'Ibsen, però m'inclinava més aviat a pensar que havia traduït la seva obra passant pel francès.⁷ Sabia -també per Miracle- que de ben jove, dedicava més temps a la lectura

4. Observem que *Interior*, si bé fou escrita el 1894, porta com a data de publicació a la revista *Catalònia* l'any 1898, amb la qual cosa depassaria els límits de l'afirmació de Josep Miracle.

5. «Un detall curiós [diu Miracle]. La traducció de *La intrusa* devia fer tant d'impacte en els cappers de la revista, que es va publicar a *L'Avenç* del número corresponent al 15-31 d'agost de 1893, amb una setmana mal comptada d'antelació, doncs, a la representació que se'n va donar a Sitges el dia de l'estrena. I això fa fe, em sembla, de com era molt més important per a Fabra el fet de la llengua, el fet de la traducció, que no pas el fet del teatre, és a dir, el de la representació teatral» (Miracle 1986: 157).

6. Pel que fa a aquesta obra he comprovat que hi ha molta disparitat d'opinions. Miracle la presenta com una troballa: «Es tracta -diu- d'una obra també en un acte i també de Maurice Maeterlinck, de la qual no havia sentit a parlar mai, rodonament inconeguda, doncs, que responia al títol d'*Interior*, i que devia derivar més de la idea d'un exercici lliure, independent, de traducció, que no pas de l'encàrrec fet amb vista a la probable o possible idea de representar-la en una de les ja darreres Festes Modernistes de Sitges. Crec que no, perquè *Interior* no es va representar mai» (Miracle 1986: 157). Rafael Pérez de la Dehesa ens ho presenta molt diferentment: «La segunda obra de Maeterlinck que se conoció en España fue *Interior*, publicada en traducción de Pompeyo Fabra en 1898 en la revista *Catalonia*, puesta en escena en la sexta sesión del Teatro Íntim el 30 de enero de 1899, junto con *Blancaflor* y *Silenci*, de Gual. La importancia que tuvo ha hecho que esa sesión se titule "la batalla por Maeterlinck"» (Pérez de la Dehesa 1971: 577). La nostra data prové de la *Gran Enciclopèdia Catalana*.

7. Pel que fa a aquesta suposició, vegeu el que ens en conte Josep Miracle (Miracle 1986: 153-155). Aquesta agosarada empresa, em refereixo a la traducció de *Gengangeren* (*Els espectres*) fou repetida més tard -segons Miracle- amb una altra obra del mateix Ibsen, també de títol intraduable: *Rosmersholm*. Creu que no s'arribà a representar ni a publicar mai.

que no pas a l'estudi. Als diaris i revistes que en llengua catalana es publicaven a Barcelona, si afegien els llibres que es publicaven a França i en francès: Zola, Balzac, Baudelaire, Stendhal, Flaubert. I, encara, Byron i Poe llegits directament en anglès. I els nòrdics, en traduccions principalment franceses.

Tot això, com veieu, em mantindria dins el camp que m'havia proposat investigar en un principi, però, precisament, seguint aquesta línia vaig trobar un article del propi Miracle, «Pompeu Fabra, traductor teatral» (Miracle 1986: 149-162), molt posterior a l'edició de la vida del mestre, que m'havia servit de base biogràfica. Aquesta troballa, rica en precisions ambientals i en detalls sobre la manera d'obrar del mestre, la seva personalitat i el seu apassionament per les qüestions lingüístiques, m'obligava a renunciar a una empresa que ja no tenia sentit. Em quedava un camí obert (Miracle l'havia iniciat)⁸ que no he volgut recórrer mai, llevat en els casos podriem dir-ne pedagògics: el de fer de «corrector» de traduccions. Com és de suposar tampoc m'hi he endinsat aquest cop. M'he permès, però, anar donant en nota a peu de pàgina, tots els aclariments que aquest treball ha pogut aportar a les dades que us acabo d'oferir, així com les possibles discrepàncies entre les seves dades i les d'altres autors.

De fet, tot el que he dit fins ara, a part de mostrar la seva faceta esporàdica de traductor, serviria com a testimoni del seu contacte directe amb la literatura estrangera és a dir, de la seva inquietud intel·lectual i, sobre tot, de la seva francofília. Francofília i erudició, no hi ha dubte, que a l'àmbit literari es materialitzaran amb les *Converses filològiques* i amb la *Gramàtica francesa*.

A les *Converses*, donat que la major part s'ocupen de l'acceptabilitat de certs usos de la llengua catalana, Fabra hi fa veure que els defectes provenen, en la seva majoria, de la influència del castellà, cosa que demostra establint comparacions amb d'altres llengües estrangeres: l'italià, l'anglès, però sobre tot el francès, sense deixar de banda, quan el cas ho requereix, el francès medieval o el català antic. Dins d'aquestes converses hi ha un nombre considerable d'exemples català-francès, que podrien resultar molt útils als estudiants futurs traductors. Fabra hi acusa els traductors de l'època de no fer cap esforç per trametre els seus missatges en una llengua normalitzada i, sobre tot, d'escriure una llengua repleta de castellanismes. Deixem de banda la voluntat que es constata de voler apropar-se més aviat al país veí que no pas a la llengua «imposada», i treiem-ne la part positiva: un traductor no pot donar qualsevol cosa; cada llengua s'ha de donar amb tota la seva genuïnitat. Els exemples que podem llegir-hi porten a la nostra reflexió problemes que són, encara, d'actualitat. Hi farem referència més endavant.

La seva *Gramàtica francesa* -que sento no haver conegut fins ara- és l'obra d'un mestre, d'un pedagog de talla. Pompeu Fabra no va fer una gramàtica francesa pròpiament dita, sinó una gramàtica francesa per a l'ús dels catalans. La seva claredat d'exposició posa en relleu una de les qualitats més preuades d'un mestre, així com el coneixement profund que té de les dues llengües. La lectura de les seves admirables observacions m'ha portat a atorgar a Pompeu Fabra el títol de mestre de traductors. Pel que fa al nostre objectiu, la traducció, la segona part d'aquesta gramàtica, que tracta

8. «Hi ha, en la traducció d'*Interior*, -diu Miracle- unes literalitats que no deixen de sorprendre en un home per al qual es pot dir que el català no tenia secrets. D'una banda, "en el rellotge qui hi ha al racó són nou hores", en comptes de dir tot senzillament que "són les nou al rellotge raconer", fenomen que ja he fet observar una mica més amunt a propòsit de la coacció del llenguatge originari en el cas de la traducció de *La intrusa*. [...] Tanmateix, les traduccions teatrals de Pompeu Fabra, escrites i publicades en la darrera dècada del segle passat, acusen, naturalment, l'etapa encara vacil·lant del Mestre en matèria de fixació lingüística, cosa que, naturalment, eximeix de qualsevol altra explicació» (Miracle 1986: 158).

la morfologia i la sintaxi, és molt interessant, sobre tot els capítols referents al verb, a l'adverbi o a la preposició. M'he permès, sabent però que corro el perill d'avorrir fins i tot els que puguin sentir-se més motivats per aquest tema, de reproduir-ne alguns apartats que he triat pel seu interès o per la pertinència de les seves observacions. Responen a aquelles preguntes que se'ns han fet a classe moltes vegades, a aquells exemples que hem anat fabricant al llarg de la nostra vida d'ensenyants de la llengua francesa o a aquells «paranys» que tots coneixem i en els quals recomanem no caure.

A l'àmbit del verb, vegem l'apartat que fa referència a la construcció de les temporals (Fabra 1919: 219). «Quan usem el present de subjuntiu com a sinònim del futur (en proposicions subordinades introduïdes mitjançant un mot relatiu o la conjunció «quan») el francès el tradueix pel futur d'indicatiu. Ex.: Faré això quan vingueu (o: quan vindreu). *Je ferai cela quand vous viendrez*. També explica l'ús del subjuntiu en les proposicions determinatives que es refereixen a un superlatiu: «Quan una proposició determinativa es refereix a un superlatiu o als adjectius *seul sol*, *unique* únic, *premier* primer, *dernier* darrer, el verb es posa en subjuntiu a menys que la proposició expressi la realitat absoluta. Ex.: *C'est le meilleur homme qu'on puisse trouver*. És el millor home que es pot trobar. / *C'est la seule place où vous puissiez aspirer*. És la sola plaça a la qual podeu aspirar» (Fabra 1919: 221).

Recull també, molt exhaustivament, a l'apartat 117, totes les possibilitats del gerundi, dedicant un paràgraf al seu ús, en francès, com a atribut, fórmula força difícil d'adoptar, segons ens demostra l'experiència: «El francès -diu- usa el gerundi com a atribut en casos com els següents, en què el català ha de recórrer forçosament a una oració de relatiu: *Nouveau dictionnaire contenant, outre la définition des mots, l'indication de leur origine...* Nou diccionari que conté, ultra la definició dels mots, la indicació de llur origen... / *C'étaient des livres appartenant aux moines...* Eren llibres que pertanyien als frares..., etc.» (Fabra 1919: 222-223).

Entre els nombrosos usos del pronom *ce* fa una observació molt pertinent que sovint costa d'explicar. En dona uns quants exemples i encara fa seguir l'apartat d'unes precisions en lletra menuda que acaben d'arrodonir la qüestió: «*Ce* és també adjuntat al verb *être* quan el subjecte va posposat al predicat. Ex.: *C'est dommage que tu ne puisses venir*. És llàstima que no puguis venir [...].- En aquest cas, quan el subjecte és, no una proposició subordinada com en els dos exemples anteriors, sinó un substantiu o un pronom, aquest va precedit del mot *que*. Ex.: *C'est un grand défaut que la paresse*. És un gran defecte la peresa» (Fabra 1919: 144).

Aquests paràgrafs en lletra menuda acostumen a ser molt substanciosos. En el cas de les locucions adverbials crec que no s'ha de desaproveitar el paràgraf 122. Ens dona, a més d'un nombre considerable d'exemples, l'oportunitat de recordar expressions que, sovint, no fem correctament en la nostra llengua. Així: «à bon droit amb raó, à boutportant a toca roba, à califourchon cama ací cama allà, au hasard a la bona de Déu, de gaité de cœur sense estar-hi obligat, à chaudes larmes a llàgrima viva», etc.

Seguint en el camp de l'adverbi faria observar els exemples que dona referents a construccions que no sempre son fàcils de resoldre. Aquest seria el cas de la traducció de l'adverbi francès *près* o de les nostres construccions amb *més* no adjuntat a un adjectiu, o les fórmules *com més ... més*, o les construïdes en francès amb *autant* i *tant*. Referent a les primeres (les construccions amb *près*) ofereix aquests exemples: «*Il n'est pas riche à beaucoup près*. Li falta molt per ésser ric. / *Il est à peu de chose près ruiné*. Li falta poca cosa per estar arruïnat / *Le compte est exact à cinq franc près*. No manquen al compte sinó cinc francs per ésser exacte. / *À peu près*. Poc se'n falta» (Fabra 1919: 225).

«Més» no adjuntat a un adjectiu (més ric: *plus riche*) ni a un substantiu (més llibres: *plus de livres*. Vegi's, § 96) es tradueix per *d'avantage* quan manca el segon terme de la comparació (l'introduït amb la conjunció *que*). Ex.: *Obéissez sans tarder d'avantage*. Obeïu sense tardar més./ *Je vous aimerais d'avantage si vous étiez raisonnable*. Us estimaria més si fóssiu raonable. (Fabra 1919: 227).

«Com més ... més» es tradueix per *plus ... plus*; «com més ... menys», per *moins ... plus*; «com menys ... menys», per *moins ... moins*. Ex.: Com més treballa, més ric és. *Plus il travaille, plus il est riche*. / Com més ric és, menys feliç és. *Plus il est riche, moins il est heureux*. (Noteu l'ordre dels mots) (Fabra 1919: 228), afegeix. I referint-se a les darreres que he esmentat (les construccions amb *autant* i *tant*) ens dóna els exemples que cito tot seguit: «*Autant il est travailleur, autant son fils est paresseux*. Tant com ell és treballador, és peresós el seu fill. / *Il est d'autant plus heureux qu'il est plus riche*. És tant més feliç com més ric és. / *Cela m'a surpris d'autant plus que je m'y attendais moins*. Això m'ha sorprès tant més com menys ho esperava» (p. 229). (Personalment, aquesta darrera construcció sempre m'ha semblat difícil de traduir. Sovint l'he resolt emprant la locució «pel fet que»: «Això m'ha sorprès molt més pel fet que no m'ho esperava».

«L'adverbi *quelque* -fa observar també- serveix per a traduir l'expressió «per més que» davant un adjectiu o un adverbi. (Vegi's § 93, apartat final). Ex.: *Quelque riche qu'il soit il est malheureux*. Per més ric que sigui és degraçiat. [...] («Per més que» davant un verb es tradueix com mostra el següent exemple: Per més que diguis, no t'escolta. *Tu as beau dire, il ne t'écoute pas*)» (p. 229).

Pel que fa a les preposicions, camp força delicat com tots sabeu, crec que no es passa res per alt. Un breu cop d'ull a l'estudi de la preposició francesa à bastarà per a fer-nos veure la pertinència de les observacions i la finesa del filòleg. «Aquesta preposició -diu- correspon generalment a la preposició catalana «a». I tot seguit ens remet a dos apartats precedents en els quals es parlava de l'ús de les preposicions «a» i «en» introduint complements de temps o de lloc on aquesta regla general no regeix. Seguidament ens dóna un munt d'exemples il·lustrant les excepcions on la preposició desapareix en francès, per exemple: (A quant la lliura? A dos francs la lliura: *Combien la livre? Deux francs la livre*). També és omesa davant un infinitiu quan la precedeix el verb *mettre* posar o un verb de moviment. Ex.: *Nous l'avons mis chauffer*. L'havem posat a escalfar. / *Il est venu nous voir*. Ens ha vingut a veure (p. 248). La preposició à s'empra també -afegeix- entre dos substantius o entre un substantiu i un infinitiu (generalment en lloc de la preposició catalana «de», menys sovint «amb» o «per a») indicant destinació, concomitància, una qualitat inherent i distintiva, el mode d'acció.⁹ Al paràgraf següent afegeix: «à» tradueix també la preposició catalana «de» indicant pertinència (ex.: *La maison est à mon oncle*. La casa és del meu oncle), i seguidament trobem un apartat d'aquells amb lletra menuda d'una riquesa extraordinària.¹⁰

9. Em permeto reproduir en nota un bon nombre d'aquests exemples: *service à café, papier à écrire, bois à brûler, cire à cacheter, salle à manger, bottines à lacets, dame aux camélias, chasse au sanglier, soupe aux herbes, sardines à l'huile* que la nostra llengua tradueix respectivament així: servei de café, paper d'escriure, llenya per a cremar, lacre, menjador, botes de cordons, dama de les camèlies, caça del senglar, sopa d'herbes, sardines amb oli... Suposo que a tots se'ns ha acudit un exemple... El del *canard à l'orange*, que tan sovint hem vist traduït per "ànec a la taronja" o "ànec a l'orange", com si la nostra llengua no tingués un mot per designar el segon component del plat!

10. Aquest apartat, que es troba p. 250, ens mostra clarament la gran dificultat de l'ús de les preposicions. Els exemples que ens dóna ens fan observar, fins i tot, l'ús incorrecte que en fem en la nostra llengua.

Com veieu els exemples serien interminables. Els que us he ofert serviran, així ho espero, no tan sols per justificar el títol de la meva comunicació, sinó per a fer néixer l'interès per una obra que no crec que hagi jugat, o estigui jugant, plenament el paper que estava cridada a jugar. Em sembla que aquestes ratlles reflecteixen amb escreix allò que hem dit moltes vegades i que Pompeu Fabra expressa tan clarament a la conversa filològica del 20 de febrer de 1924 (Fabra 1983-1984: 470):

«Quan comprendran els nostres traductors que no és mot a mot que cal traduir una llengua estrangera? ¿Quan comprendran que un mateix mot ha de traduir-se sovint diferentment no sols segons les diferents accepcions en què es troba, sinó segons les diferents frases de què forma part? Les frases fetes d'una llengua rares vegades coincideixen amb les d'una altra llengua; i un escrit que no conté sinó mots perfectament catalans, pot estar encara, si és traducció literal del castellà, escrit en un català detestable».

I referint-se encara a les frases fetes, les quals -afirma a la conversa del 9 de desembre de 1924- són molt poc nombroses a la nostra llengua, no tan sols adoptem les foranes sinó que anem reemplaçant les nostres locucions adverbials i conjuntives per expressions forasteres. Tot això, Fabra, ho addueix al fet que les traduccions són fetes sovint «a correuita i a vegades potser per gent que no coneix suficientment la llengua catalana». Els mots amb els quals conclou aquesta conversa serien aplicables a les traduccions a totes les llengües i a tots els traductors: «Per haver-los de fer així, -diu- no seria potser preferible de no traduir-los, els textos espanyols?»

Els mots que acabo de reproduir posen de relleu, una vegada més les grans qualitats del mestre: a la claredat d'exposició, a la pertinència de les seves observacions, al seu coneixement de la llengua, a la seva gran cultura, s'hi afegeix la seriositat que caracteritza el bon treballador, la honradesa professional, qualitats totes sobre les quals es forja el vertader prestigi.

I puix que em trobo en aquesta institució que porta per nom el del mestre, i a més a més entre la gent encarregada de formar els novells traductors i, possiblement, amb aquests mateixos, em permeto d'exhortar-los a prendre per senyera aquest català apassionat i filòleg universal, perquè la gent que surti d'aquesta Facultat respongui al voler i al delit d'aquest home que, entre moltes altres coses, podriem considerar com mestre de traductors.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Fabra, Pompeu. 1919. *Gramàtica francesa*, Barcelona, Ed. Catalana.
- Fabra, Pompeu. 1983-1984. *Converses filològiques*, edició a cura de Joaquim Rafel, Barcelona, Edhasa.
- Miracle, Josep. 1968. *Vida de Pompeu Fabra*, Barcelona, Editorial Bruguera («Quaderns de cultura»).
- Miracle, Josep. 1986. «Pompeu Fabra, traductor teatral» *Estudis escènics* 28, 149-162.
- Pérez de la Dehesa, Rafael. 1971. «Maeterlinck en España» *Cuadernos hispanoamericanos* VIII, 255, 572-581.